

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 15, Issue: 1, February 2023

www.historystudies.net

ÖN ASYA TARİHİ ARAŞTIRMALARI KAPSAMINDA GEÇ ANTİKÇAĞIN MEKÂNSAL VE ZAMANSAL SINIRLARI VE ÖNEMLİ PARAMETRELERİ

*Spatial and Temporal Boundaries and Important Parameters of Late Antiquity in the
Scope of Pre-Asian History Studies*

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 09.09.2022
Kabul Tarihi-Accepted Date : 28.11.2022
DOI Number : 10.9737/hist.2023.1118

Atıf – Citation:

Ahmet Altungök, "Ön Asya Tarihi Araştırmaları Kapsamında Geç
Antikçağın Mekânsal ve Zamansal Sınırları ve Önemli
Parametreleri", *History Studies*, 15/1, Şubat 2023, s. 95-112.

ÖN ASYA TARİHİ ARAŞTIRMALARI KAPSAMINDA GEÇ ANTİKÇAĞIN MEKÂNSAL VE ZAMANSAL SINIRLARI VE ÖNEMLİ PARAMETRELERİ

**Spatial and Temporal Boundaries and Important Parameters of Late Antiquity in the Scope of
Pre-Asian History Studies**

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Öz

Genel anlamda Eskiçağın sonları ve Ortaçağların başları şeklinde ifade edilen Geç Antikçağ için farklı yaklaşımlar söz konusudur. Geç Antikçağ olarak ifade edilen dönemin sınırları tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu dönemin sınırlarıyla ilgili fikir yürüten bilim insanlarından bazıları Geç Antikçağı bin yıllık bir zaman dilimine yerleştirme eğilimindedirler. Batılı tarihçiler bu dönemin mekânsal ve zamansal sınırlarını Roma ve Doğu Roma tarihini eksen olarak belirlemeye çalışırlar. Bu dönemin sınırlarını tespit ederken, onun Eskiçağlardan ve Ortaçağlardan farklı olan belirgin özelliklerini ortaya koymak ve bu şekilde bir sınır belirlemek daha yerinde olacaktır. Bu dönemin kendisinden önceki veya sonraki dönemlerden farklı olduğu birçok gelişme bulunmaktadır. Geç Antikçağ eski dünya ile yenedünya arasında bir geçiş dönemidir. Bu dönem günümüz Avrupa'sının siyasi haritasının ortaya çıktığı, doğu-batı sınırının belirgin hale geldiği ve günümüz dünyasının dini yapılarının temellerinin atıldığı bir dönemdir. Geç Antikçağ Ön Asya çalışmaları bağlamında Roma ve İrân varlığına bağlı olarak ortaya çıkan siyasi ve askeri gelişmeler dönemin sınırlarını belirlemede önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla Geç Antikçağın sınırlarını tespit ederken Ön Asya tarihini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu makale Ön Asya tarihi bağlamında bu dönemde ortaya çıkan önemli olaylardan hareketle Geç Antikçağın sınırları hakkında bir takım tespitler yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Geç Antikçağ; Ön Asya; Roma; İrân; Tarihi Sınırlar.

Abstract

There are different approaches for Late Antiquity, which is generally expressed as the end of the Ancient Age and the beginning of the Middle Ages. The boundaries of the period, which is expressed as the Late Antiquity, have not been fully revealed. Some of the scholars who speculate on the boundaries of this period, tend to place Late Antiquity within a thousand-year period. Western historians try to define the spatial and temporal boundaries of this period based on Roman and Eastern Roman history. While determining the boundaries of this period, it would be more appropriate to reveal its distinctive features that are different from the Ancient Ages and the Middle Ages and to define a border in this way. There are many developments that make this period different from the periods before or after it. Late Antiquity is a transitional period between the old and the new world. This period is a period that the political map of today's Europe emerged, the east-west border became clear and also the foundations of the religious structures of today's world were laid. In the context of Late Antique Pre-Asian studies, the political and military developments that emerged due to the presence of Rome and Iran have an important place in determining the boundaries of the period. Therefore, when defining the borders of Late Antiquity, it is necessary to consider the history of Pre-Asia. This article aims to make some determinations about the borders of Late Antiquity, based on the important events that emerged in this period in the context of the history of Pre-Asia.

Keywords: Late Antiquity, Pre-Asia, Rome, Iran, Historical Borders.

Giriş

Geç Antikçağ'la ilgili görüşlerden hareketle bu dönemin sınırlarıyla ilgili olarak karşılaştığımız çok sayıda yaklaşım bulunmaktadır.¹ Batılı tarihçilerden bazıları bu dönemin Roma imparatoru Diocletianus'un tetraşi döneminde *dominatus* adı verilen yönetim sistemini benimsemesiyle başladığı ve Batı Roma'nın 476 yılında yıkılışıyla bittiği görüşündedirler. Bununla beraber Hristiyanlığın ortaya çıkışı ve Roma *pagan* kültürünün sükûtu açısından Geç Antikçağın en belirgin parametrelerinden birisi olarak Hristiyanlığın klasik devrin sonunu getiren etkileri açısından olaya bakıldığında bu geçiş döneminin X. yüzyıla kadar devam ettiği ifade edilir. Siyasi ve idari açıdan bakıldığında I. Iustiniounus'un eski Roma'yı canlandırma noktasında vermiş olduğu çabaların kendisinin ölümüyle son bulduğu 565 yılı da önemli bir tarih olarak karşımızda durmaktadır. Bir diğer yaklaşım da 568 şeklinde tarihlenen antik Roma mirasının Lombardlar tarafından devralınması da bu dönemin bitişini gösteren olaylardan kabul edilir. Antik Roma'yı evrensel bir güç kılan bu imparatorluğun Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'daki varlığıdır.² Bundan dolayı İslam'ın ortaya çıkışıyla imparatorluğun Ön Asya ve Kuzey Afrika'daki varlığının sona ermesi artık yeni bir dönemin başladığını göstermesi açısından önemlidir. Siyasi ve idari açıdan imparatorluğun Ön Asya ve Kuzey Afrika'daki varlığının zayıflamaya başladığı bir dönem olarak Herakleios dönemi aynı zamanda imparatorluğun Latin karakterinin yerini Helenleşmeye bıraktığı bir dönem olarak hem Avrupa ve hem de Ön Asya'da artık yeni bir dönemin başlangıcı olarak da kabul edilebilir. VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayarak X. yüzyıla kadar devam eden dönemi Geç Antikçağa dâhil etme eğiliminde olan tarihçiler bulunsu da bu çok zorlama olacaktır. Bu dönem Geç Antikçağlarda ortaya çıkan siyasi, dini ve sosyal gelişmelerin şekillendirdiği bir dönem olması hasebiyle Ortaçağ'ın bir bölümünü oluşturduğu ortadadır. Bu dönemi oluşturan şartlar, ortaya çıktığı dönemde bir dönüşüme ve değişime sebebiyet verdiği için Eskiçağın bu zaman dilimi Geç Antikçağ olarak adlandırılmıştır. Bu dönem Eskiçağa ait siyasi, idari, sosyal, dini ve demografik yapıların değişime uğradığı, sınırların değiştiği, yeni bir döneme geçişin sağlandığı bir geçiş dönemidir. Batılı tarihçilerin bu dönem için belirlemiş oldukları sınırlar genel anlamda Roma imparatorluğunun Avrupa kıtası ve Akdeniz havzası üzerinde etkilenmiş olduğu olaylardan hareketle çizilmiştir. Ön Asya tarihi çalışmaları bağlamında, Geç Antikçağın sınırlarının tespiti noktasında sadece Roma'yı etkileyen olaylar üzerinden bir değerlendirme yapmak meseleyi çözmeye katkı sağlamamaktadır. Geç Antikçağın sınırlarının tespitini yaparken Ön Asya'da ortaya çıkan gelişmelerin Roma'yı etkileyen etmenlerle birlikte değerlendirilmesi zaruridir. Roma'da "cumhuriyet" yönetiminin bitmesi ve *principatus* döneminin başlaması, Hristiyanlığın kabulünü gerektiren şartların ortaya çıkması, *dominatus* döneminin başlaması, kavimler göçü karşısında Roma'nın karşı karşıya kaldığı vaziyet, Ön Asya'da Roma varlığının sona ermesi gibi gelişmelerin etkileri Ön Asya'da gerçekleşen önemli olaylarla alakalıdır. Dolayısıyla bu makale de Ön Asya tarihi araştırmaları noktasında Geç Antikçağın sınırlarının tespitine dayalı bir çalışma olduğundan genel olarak bu konular üzerinde durulacaktır.

1. Ön Asya'da İrân ve Roma Varlığı, Doğu-Batı Sınırlarının Batıya Kayması

Makedonya kralı III. Aleksandros'un doğu seferine kadar, eski dünyanın doğu-batı³ sınırını Ön Asya'da Kızılırmak yayı ile Fırat nehri arasındaki hat oluşturmaktaydı. Bu hattın batısı

¹ Turhan Kaçar, Garth Fowden ve Peter Golden'in görüşlerinden hareketle Geç Antikçağın sınırları üzerine yapılan bazı tespitler ve farklı görüşlere yer vermiştir. Bkz. Turhan Kaçar, "Geç Antikçağ Tartışmaları ve Bir Revizyon Önerisi olarak "Birinci Bin Yıl", *Cedrus*, C. 6, S. 519, Haziran 2018, s. 519-531.

² Henri Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, trs. B. Miall, George Allen and Unwin Ltd, London 1939, s. 18.

³ Buradaki doğu-batı ayrımı siyasi anlamda değil birbiri ile etkileşim halindeki iki farklı medeniyetin mensubu olduğu coğrafyaları vurgulamak amacıyla kullanılmıştır. Bundan amaç Geç Antikçağın mekânsal ve zamansal

Avrasya, Avrupa ve Yunan kökenli topluluklar ile hattın doğu tarafı İrân kökenli topluluklar için doğal sınırları oluşturmaktaydı. Perslerin bu sınırları zorlayarak doğu sınırlarını Yunan yarımadası ile Trakya ve Makedonya'ya taşıma çabaları Yunanlı topluluklarda büyük bir sarsıntıyı beraberinde getirmişti. Bu istilanın ardından Mısır, Suriye ve Anadolu'nun önemli limanları uzun bir dönem Pers kontrolü altında kaldı ve Doğu Akdeniz Persler açısından bir iç deniz haline aldı.⁴ MÖ IV. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen III. Aleksandros'un doğu seferi, eski dünyanın ilk çok uluslu imparatorluğunun sonunu getirmekle kalmadığı gibi eski dünyanın doğu-batı sınırını İndus nehrine taşıdı.⁵ III. Aleksandros istilası ve sonrasında kurulan Makedon imparatorluğu ve bu imparatorluğun devamı olan Helenistik krallıkların tarihi, eskiçağ tarihinin son halkasını teşkil eder. Bu istilanın ardından Ön Asya'nın Anadolu, Mısır ve İrân gibi önemli coğrafyaları iki yüz elli yıl boyunca Helenistik krallıkların kuruldukları yerler haline geldi.⁶ İrân'ın doğusunda kurulan Greko-Baktria (Günümüz Afganistan'ın kuzeyinde) krallığı kısa bir zaman sonra etkisini Hindistan'a kadar taşıyarak Greko-İndia krallığının temelleri atıldı ve bu krallık MÖ. 30 yılına kadar varlığını devam ettirdi.⁷ Eski dünyanın batı sınırlarını doğuya doğru kaydırma teşebbüsleri İrân coğrafyası üzerinde ortaya çıkan güçlü bir Parth varlığıyla beraber zayıflamaya başladı. Parthlar, milattan önceki ilk yüzyılın başlarında eski dünyanın doğu sınırını Persler döneminde olduğu gibi Fırat nehrine taşımaya muvaffak oldular.⁸ MÖ. I. yüzyıl Eskiçağın son halkasını teşkil eden Helenizm'in ve Helenistik krallıkların ortadan kalktığı ve yerini Roma-İrân savaşlarına bıraktığı bir dönemdir.⁹ Yenidünyanın sahip olduğu günümüzdeki doğu-batı sınırlarının oluşumu Parthların Ön Asya'nın yarısından fazlasını ele geçirmiş oldukları bu dönemde Roma-Parth mücadeleleri ve devamında Roma-Sâsânî mücadeleleri sırasında şekillenmeye başladı.¹⁰ Dolayısıyla günümüzdeki doğu-batı sınırlarının oluştuğu Geç Antikçağ, Ön Asya tarih araştırmaları açısından üç dönemden oluşmaktadır. MÖ. 53 yılını milat olarak aldığımız bu tarihten itibaren Roma-Parth ilişkilerinin oluşturduğu MS. 226 yılına kadarki birinci dönem. Bu tarihten itibaren başlayarak MS 395 yılına kadar devam eden Roma-Sâsânî ilişkilerini oluşturan ikinci dönem. Son olarak da bu tarihten başlayarak 630 yılına kadar devam eden Doğu Roma-Sâsânî ilişkilerini oluşturan üçüncü dönemdir. Dolayısıyla Ön Asya'da Roma ve İrân uygarlıklarının siyasi ve askeri anlamda kıyasıya mücadele ettikleri toplamda 683 yıllık bu dönem Geç Antikçağın ana mihranını oluşturur.

MÖ. I. yüzyılda Roma Ön Asya'nın önemli bölgeleri olan Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır coğrafyalarına yerleşti. Helenizm'in son kalıntıları olan Pontuslar, Selevkoslar ve Ptolemaiosların Anadolu, Suriye ve Mısır coğrafyalarındaki sükûtuyla Ön Asya'nın önemli bir bölümü Roma'nın eline geçti.¹¹ Diğer yanda İrân, Mezopotamya ve Kafkasya üzerinde güçlü bir Parth varlığının ortaya çıkışı, Eskiçağın bu zaman diliminde yeni bir dönemin başlamak üzere olduğunu göstermekteydi. Anadolu coğrafyası üzerinde Pontus-Armenia ittifakının Roma

sınırlarının tespitidir (Konuyla ilgili farklı görüşler için bkz. Turhan Kaçar, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İrân ve Roma", *Doğubatu Düşünce Dergisi*, C.II, S. 61, Yıl 2012, s. 154.

⁴ Şemseddin Günaltay, *İrân Tarihi: Eskiçağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948, s. 246-250; Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 437.

⁵ Arrianus, *The Anabasis of Alexander*, trs. E. J. Chinnock, Publisher: Hodder and Stoughton, London 1884, IV, s. 262; V, s. 269; VI, s. 344, 345. Konuyla ilgili tetkik eserler için bkz. Mansel, *age*, s. 450; Claude Mosse, *Büyük İskender*, çev. N. Yiğitler, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2005, s. 43; Charles Freeman, *Aegyptos, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010, s. 305-318.

⁶ Mikhail M. Diakonoff, *Eşkâniyân*, Trc. K. Keşâverz, Enteshârât-e Peyâm, Tehrân 1972, s. 5vd; Mosse, *age*, s. 160vd.

⁷ Richard Nelson Frye, *The Heritage of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London 1962, s. 167.

⁸ A. H. L. Heeren, *A Manual of Ancient History*, D. A. Talboys, Oxford 1829, s. 405; Freeman, *age*, s. 346; Mahmûd C. Deheki, *Târîh-i Siyasî Eşkâniyân I*, Merkez-i Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tehrân 2014, s. 304.

⁹ Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti (Breviarium Historiae Romanae)*, çev. Ç. Menzilcioglu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2007, s. 143, 145, 151, 15.

¹⁰ Rahim Re'isneyâ, *Azerbâyçân der Seyri Târîh-i İrân*. c. I, İntişârât-ı Nîmâ, Tehrân 1989, s. 345.

¹¹ Theodor Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire: from Caesar to Diocletian I*, Charles Scribner's Sons, New York 1887, s. 347-397.

karşısında bozguna uğraması ve Parthların kesin bir şekilde Mezopotamya'ya yerleşmeleri tabiri caiz ise Ön Asya'nın Romalılar ve İrânlılar arasında ikiye bölünmesiyle sonuçlandı.¹² Bundan böyle İslam'ın Ön Asya üzerinde ortaya çıkacağı MS. VII yüzyılın ilk yarısının sonuna kadar Romalılar ve İrânlılar arasında bitmek bilmeyen savaşlar milattan önceki son yarım asırda başladı.¹³ Bunun için net bir tarih vermek gerekirse MÖ. 53 yılında gerçekleşen Carrhae (Harran) Savaşı yeni bir dönemin başlangıcı için bir milat olarak kabul edilebilir.¹⁴ Carrhae Savaşı'nda Roma'nın İrânlılar karşısında elde etmiş olduğu ağır mağlubiyet Roma'da birinci *triumvira* döneminin bitmesine yol açtığı gibi cumhuriyet yönetiminden imparatorluğa geçişe neden olacak önemli gelişmeleri beraberinde getirdi.¹⁵ Caesar¹⁶'ın yönetimi paylaştığı Pompeius'a karşı zaferi ve akabinde başarısız bir imparatorluğa geçiş denemesi Augustus'la beraber hedefine ulaştı.¹⁷ Roma'nın idari ve siyasi yapısı üzerinde meydana gelen bu değişim Geç Antikçağa özgü parametrelerden birisi olarak kabul edilebilir. *Principatus* adı verilen bu idari yapılanma MS. 284 yılına kadar devam etmiştir. Böylece hükümdarlarının, *augustus* ve *caesar* isimlerini unvan olarak kullandıkları yeni bir monarşi dönemi başlamıştır. Bu savaş aynı zamanda İrânlılar açısından Makedonya kralı III. Aleksandros ile başlayan ve İrân üzerinde önemli etkiler bırakan Helenizmin yerini yeni *Aryanam* uygarlığına bırakacağı bir dönemin başlangıcıdır. Carrhae Savaşı'yla başlayan Ön Asya'da Parth üstünlüğü MS. 63 yılında iki taraf arasında gerçekleşen Rhandeia Savaşı ve akabinde 64 yılında imzalanan Rhandeia Anlaşması'yla son buldu. Rhandeia Savaşı, Parthların Romalılara karşı üstün geldikleri son savaş oldu. Bundan sonraki elli yıllık süreç içerisinde Parthlar dönemi İrân coğrafyasının Albanlar ve Kuşanlar tarafından istilaya maruz kalması ve Arşak hanedanı içerisindeki taht kavgaları gibi nedenlerden dolayı MS. II. yüzyıl İrân için buhranlı bir dönem haline gelmiştir.¹⁸ Parthların MS. II. yüzyıldaki siyasi buhranları doğu-batı sınırının Fırat nehrinde sabitlenmesine neden oldu. Bu yüzyılın getirdiği buhranlar Mezopotamya'nın Romalılar tarafından MS. 116 yılında Traianus, MS. 166 yılında Lucius Verus ve MS. 198 yılında Septimus Severus tarafından üç defa istila edilmesine yol açtı.¹⁹ Bu durum Roma varlığının Ön Asya'da Hazar Denizi'ne kadar dayanmasına neden oldu. Kafkasya'daki İrân kökenli topluluklar Roma'nın siyasi ve kültürel anlamda etkilerine açık bir hale geldi. Günümüzde İberia ve Armenia gibi Kafkasya kökenli toplulukların yaşadıkları coğrafyaların bugün batı dünyasının doğudaki uzantıları durumunda olmasının en büyük nedeni Parthların MS. II. yüzyılda yaşamış oldukları siyasi buhrandır. Bundan dolayı iki taraf arasındaki sınırlar Fırat nehriyle sabitlenmiştir.²⁰

¹² Heeren, *age*, s. 244, 294, 298, 377.

¹³ Strabon, Roma'nın karşısındaki en büyük gücün Parthlar olduğunu çok açık bir şekilde rivayet etmektedir. Bkz. Strabon, *The Geography of Strabo*, vol. I, trs. H. C. Hamilton, Henry G. Bohn Publishing, London 1854, s. 441.

¹⁴ Deheki, *age*, s. 309. Tacitus, Parthların elde ettiği bu zaferin *Şark* açısından övünülecek tek başarı olduğunu ifade eder. Bkz. Tacitus, *Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri* (De Origine et Situ Germanorum), çev. M. Hatapkapulu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 75.

¹⁵ Jona Lendering, *Roma Mermer Şehir*, çev. Burak Sengir, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 63vd.

¹⁶ Nicolaus of Damascus, Caesar'ın öldürülmesini üzüntüyle karşılar ve "Roma sınırlarını Britania ve Atlas okyanusuna dayandıran, Parthia ve India'yı bile Roma'ya dâhil edebilecek güçte bu adam işte kanlar içinde yerde yatıyor" şeklinde bir ifade kullanır. Bkz. Nicolaus of Damascus, *The Life of Augustus*, trs. C. M. Hall, Johns Hopkins University Press, 1922, s. 44.

¹⁷ Appianus, *Appian's Roman History II*, trs. H. White, Harvard University Press, London 1912, s. 425-437; Appianus, *Appian's Roman History III*, trs. H. White, Harvard University Press, London 1964, s. 559vd.

¹⁸ Roman Ghirshman, *İrân ez Agâz tâ Eslâm*, trc. M. Mu'in, Şirket-i İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tehrân 1971, s. 343.

¹⁹ Diakonoff, *age*, s. 107, 109, 110; Deheki, *age*, s. 338, 343, 346. Roma imparatorları Sâsânî hükümdarlarına gönderdikleri mektuplarda bu işgalleri kendilerine hatırlatırlardı. Bkz. Herodian, *History of His Own Times*, trs. J. Hart, Printed for the Author, and sold by T. Waller, T. Payne and R. Dodsley, London 1749, s. 247.

²⁰ MÖ. 63 yılında doğmuş ve MS. 23 yılında ölmüş olan coğrafyacı Strabon (*age*, I, s. 196), bu dönem sınırlarını anlatırken Fırat nehrini her iki taraf arasında doğal bir sınır olarak vermektedir.

2. Ön Asya'da Sâsânî Varlığı ve Doğu-Batı Sınırlarına Etkisi

MS. III. yüzyılın başlarında Parth mirası üzerinde ortaya çıkan Sâsânî şehinşahlığı bu yüzyılda Roma'ya karşı güçlü bir mukavemet göstererek İrân'ın Roma karşısındaki MS. II. yüzyılda yaşadığı kayıplarını telafi etmeye çalıştı.²¹ III. yüzyıl Roma'nın Ön Asya'da sürekli olarak İrânlılar karşısında gerilediği bir dönem oldu. Sâsânî Devleti'ni tesis eden I. Erdeşir'in (226-240) Roma imparatoru Severus Aleksandros'a gönderdiği bir mektupta belirttiği hedefler, kendisinden sonraki İrân hükümdarlarının gerçekleştirmek istedikleri bir ideale dönüştü.²² Kendisi Anadolu, Suriye ve Mısır topraklarının Pers bakiyesi olduğunu dolayısıyla Romalıların bu toprakları terk etmeleri gerektiğini açık bir şekilde imparatorundan istiyordu.²³ Roma imparatorları III. Gordianus (238-244), Aurelianus (270-275) ve Carus (282-283) İrân'a karşı düzenledikleri seferlerde hayatlarını kaybettiler. Bu yüzyılın ortasında gerçekleşen Edessa Savaşı'nda imparator Valerianus'un (253-260) ordusuyla beraber İrânlılara teslim olması sadece Roma'da değil Roma'nın Ön Asya'daki müttefikleri arasında da büyük bir şok etkisi yarattı.²⁴ Fakat İrânlılar bu yüzyılda bir önceki yüzyılda gerçekleşen buhranlı dönemin etkilerinden dolayı Ön Asya'da Roma'ya karşı ciddi bir kazanım elde edemediler. Sâsânîlerin bu yüzyıldaki dirençleri İrânlıların Parthlarla beraber MÖ. I. yüzyılda yakalamış oldukları Nissibis-Dura Europos çizgisine ulaşmalarına olanak sağladı.²⁵ Buna rağmen I. Şapur (240-272) döneminde Sâsânîlerin Suriye, Cilicia, Armenia ve Cappadocia'ya doğru İrân sınırlarını genişletme çabaları kalıcı olmadı. I. Şapur'un Roma karşısındaki kazanımlarını kendisinden sonra devam ettirebilecek bir hükümdar İrân tahtına çıkmadı. Bu yüzyılın sonunda Ön Asya'da gerçekleşen bir savaşın günümüz doğu-batı sınırlarını belirleme noktasında önemli bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. I. Şapur'dan yirmi sene sonra Sâsânî tahtına çıkan Nersî (293-302), Roma karşısındaki kazanımlarını Kuzey Mezopotamya ve Armenia üzerinde devam ettirmeye çalıştı. Nersî'nin bu çabası Roma'da Diocletianus'un tesis ettiği tetrarşi dönemine denk geldi.²⁶ Bu dönem Roma'da ortaya konulan *dominatus* sistemi ve dörtlü imparator yönetimi, Roma'nın tekrar toparlanmasına ve Roma'nın üçüncü yüzyılda Ön Asya'da İrân karşısında yaşamış olduğu kayıpları telafi etmesinde etkili oldu.²⁷ Nersî'nin Kuzey Mezopotamya'da Roma varlığına karşı verdiği beş yıllık mücadelenin ardından 298 Armenia Savaşı'nda yaşadığı bozgun Sâsânîlerin üçüncü yüzyıldaki kazanımlarını mahvetmeye yetti.²⁸ Dönemin Roma *tetrark*larından Galerius (293-311) Armenia'da Nersî'nin başında bulunduğu Sâsânî ordusunu imha etti.²⁹ Bu savaş İrân tarihi açısından Sâsânî soylularının büyük bir çoğunluğunun esir düştüğü korkunç bir savaştır.³⁰ Savaşın ardından imzalanan barış anlaşmasıyla Suriye Mezopotamya'sındaki Osrohene, Kuzey Mezopotamya'daki Sophanene, Arzanene, Dicle'nin doğusunda kalan Zabdicane, Corduene, Adiabane ile Media Atropatene Sâsânî egemenliğinden

²¹ E. A. Grantovski and others, *Tarih-i İrân ez Zemân-i Bâstân tâ Emroz*, Trc. K. Keşâverzî, Puyeş, Tehrân 1980, s. 163.

²² John J. Norwich, *Bizans I: Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2013, s. 76.

²³ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 87, 88; Cevâd Meşkür, *İrân der Ahd-i Bâstân*, Çape Golşen, Tehrân 1984, s. 388; John M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2015, s. 101vd.

²⁴ V. G. Lukonin, *Tamaddun-i İrân-ı Sâsânî*, trc. 'İnâyetullâh Redâ, Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Ketâb, Tehrân 1971, s. 78.

²⁵ Agathias, *The Histories (Historiae Byzantinae)*, trs. J. D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin and New York 1975, s. 128vd.

²⁶ Akşit, *age*, s. 215, 220vd.

²⁷ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Erment, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 43, 45.

²⁸ Kaçar, "Dünyaya İki Işık", s. 160.

²⁹ Katarzyna Maksymiuk, *Geography of Roman-Iranian Wars: Military Operations of Rome and Sasanian Iran*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce 2015, s. 48.

³⁰ Eutropius, *age*, s. 247.

çıkış ve İrân tek savaşla tarihinin en büyük toprak kaybını yaşamıştır.³¹ Savaşın akabinde Armenia sınırlarının Media başkenti Hagmatana'ya (Hamedan) dayanması ve Armenia başkentinin Tebriz'e taşınması da bu savaşın akabinde gerçekleşen bir olaydır. Bu savaşın en büyük önemi günümüz doğu-batı sınırının belirlenmesi konusundaki dönüm noktalarından birini teşkil etmesidir. Günümüz Kafkasya'sındaki Hristiyan nüfusu varlığını bu savaşa borçludur. Bu savaşın ardından Kuzey Mezopotamya'dan günümüz Hamedanı'na kadar geniş bir hilal üzerindeki coğrafyaya hükümdar olarak atanan Armenia kralı III. Tiridates, Hristiyanlığı resmi din olarak ilan etti.³² Savaşın ardından İrânlılar ancak elli yıl sonra toparlanabildiler.

3. Roma ve İrân Ön Asya'sının Tek Tanrıcılıkla İmtihanı

Eskiçağ'ın Ortaçağlara geçiş aşamasında bu döneme damgasını vuran en önemli gelişme Ön Asya'da ortaya çıkan tek tanrıci inanç sistemlerinin pagan kültürlere karşı vermiş oldukları mücadeledir. Ön Asya'nın Roma egemenliği altındaki bölgelerinde ortaya çıkan Hristiyanlık ile Parth-İrân egemenliği altındaki coğrafyalarda ortaya çıkan Manihaizm'in pagan inanç sistemlerine karşı vermiş oldukları mücadele bir bakıma İslam'ın ortaya çıkışına dönük büyük bir alan oluşturma çabasıdır. İsa'dan (as) iki yüzyıl sonra Mezopotamya'da ortaya çıkan İrân'ın soylu ailelerinden birisine mensup olan Patak oğlu Mani'nin getirdiği tek tanrıci inanç sisteminin kısa bir zaman içerisinde Atlas Okyanusundan Büyük Okyanus'a kadar geniş bir sahaya yayılması hayret verici bir gelişmedir.³³ Ön Asya'nın İrân egemenlik sahasında ortaya çıkan bu dinin, Parthların yıkıldığı ve Sâsânî şehinşahlığının tesis edildiği bir geçiş döneminde ortaya çıkması bu inanç sisteminin yayılması için uygun bir zemini ortaya çıkardı. Ön Asya'nın İrân egemenliğinde kalan kısımlarında MÖ. VI. yüzyılda ortaya çıkan ve Geç Antikçağda etkisini iyiden iyiye arttırmaya başlayan Mazdeizm de Parthlar döneminde Helenizm'in Ön Asya'ya getirmiş olduğu Yunan paganizmine karşı etkisini belirgin bir şekilde hissettirmeye başladı. Mazdeizm'in Parthlar dönemi İrân'ının resmi dini Mithraizm'e karşı mücadelesi, Mithraizm'in temsil etmiş olduğu eski Mezopotamya ve Helen kültürlerinin sükûtunu beraberinde getirmiştir. Böylece Sâsânîler dönemi İrân'ı, şehinşahlığın kurucu ailesinin de mensubu olduğu Anahitaci³⁴ geleneği terk ederek Mazdeizm³⁵'i resmi din olarak kabul etmek zorunda kaldı. Geç Antikçağı oluşturan bu geçiş dönemi tek tanrıcılığın paganizme karşı zaferiyle sonuçlandı.³⁶ Üç yüzyıl boyunca Hristiyanlığa karşı mücadele veren ve Diocletianus'un tetrarşi döneminde Hristiyanlara yönelik baskısını iyice hissettiren Roma imparatorluğu Hristiyanlık tarihi açısından en karanlık dönemi oluşturan Diocletianus döneminin hemen akabinde Roma'ya varlığını kesin olarak kabul ettirdi.³⁷ Hristiyanlık gibi Roma paganizmine karşı olan Manihaizm ve Mazdeizm de Roma tarafından sindirilmeye çalışıldı.³⁸ 28 Ekim 312 yılında I. Constantinus'un siyasi rakibi Maxentius'a karşı kazanmış olduğu Milvius Köprüsü savaşı Hristiyanlık açısından altın bir dönemin başlangıcıdır.³⁹ I. Constantinus, bu savaş sırasında kendilerinden büyük destek gördüğü Hristiyanlar için 313 yılı Şubatında Mediolanum'da (Milano) yayınlamış olduğu bir fermanla Hristiyanlığı imparatorluk topraklarında serbest hale getirdi.⁴⁰ Bu özgürlük I. Theodosius'un iktidarının ikinci yılında Hristiyanlığın Roma'nın resmi

³¹ Beate Dignas - Engelbert Winter, *Roma and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2007, s. 29vd.

³² Richard Nelson Frye, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984, s. 308.

³³ W. Barthold, *Türkistan'ın Kültür Tarihi*, çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yayınları, Ankara 2022, s. 68, 72, 106.

³⁴ Hanedanın reisi olan Sâsân, Anahita tapınağının başrahibi idi. Bkz. Ghirshman, *age*, s. 346, 347.

³⁵ Mazdeizmle ilgili geniş bilgi için bkz. Frye, *Persia*, s. 27-34.

³⁶ Peter Brown, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 36vd.

³⁷ Gregory, *age*, s. 52.

³⁸ Stephen Mitchell, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*, Wiley Blackwell, Oxford 2015, s. 255.

³⁹ Brown, 2000: 52, 53; Jean-Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s. 10.

⁴⁰ Walter F. Adeney, *From Christ to Constantine: Christianity in the First Three Centuries*, Sunday School Union, London 1884, s. 90-93.

inancı olarak ilan edildiği Thessaloniki (Selanik) Fermanı'yla dördüncü yüzyılı Hristiyanlığın zafer yılı haline getirdi. Artık bundan böyle eski Roma'nın çok tanrılı ve çok imparatorlu yapısının yerini tek tanrı, tek imparator ve tek din almış oluyordu.⁴¹ Buna rağmen İslam öncesi dönemde Ön Asya'da pagan kültürlere karşı verilen bu mücadelede tek tanrılı inanç sistemleri, paganizmle aralarındaki şiddetli çarpışmanın neticesinde, vahdaniyetçi yapılarını koruyamadıkları görülür. İseviliğin Roma paganizmine karşı verdiği amansız mücadele onun getirmiş olduğu tek tanrılı öğretinin teslise dönüşmesine engel olamadığı gibi İrân Ön Asya'sında çok tanrılılığa karşı mücadele veren Manihaizm ve Mazdeizm'in de düalizme dönüşmesi kaçınılmaz oldu.⁴² Ortaçağlara geçişin ara bir evresi olan Geç Antikçağ, Eskiçağın dini açıdan ana karakteristiğini oluşturan çok tanrılılığı tek tanrılılığa zorlamıştır. Bu dönemin en belirgin özelliği dinî anlamda eski dünyanın din anlayışında ortaya çıkardığı değişimdir. Bugün yenedünyanın geneli eğer tek tanrı inancına mensup dinlerin egemenliği altındaysa, bu durum; Geç Antikçağda ortaya çıkan tek tanrılı inanç sistemlerinin eskiçağın çok tanrılı inanç sistemlerine karşı vermiş olduğu mücadelelerden dolayıdır.

4. IV. Yüzyıl Roma-İrân Savaşlarının Ön Asya ve Avrupa'ya Etkileri

298 Armenia Savaşı'nın ardından Sâsânîler dönemi İrân'ının toparlanarak Roma'ya karşı kayıplarını telafi etmeye başlaması tam olarak elli yıl sürdü. MS IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde II. Şapur'un (309-379) İrân yönetimini kendi tekeline aldı ve Ön Asya'da ortaya koyduğu restorasyonun ardından İrân üzerinde büyük bir baskı oluşturan Arap topluluklarının baskılarına ve doğuda Kuşan tehlikesine son verdikten sonra yönünü Roma Ön Asya'sına çevirdi.⁴³ Roma'nın I. Constantinus'un varislerinin siyasi çekişmelerine sahne olduğu ve Germen topluluklarını Ren ve Tuna nehirlerinin gerisinde tutma çabalarının gerçekleştiği bir dönemde Sâsânîler dönemi İrân'ına Roma'ya karşı harekete geçmek için elverişli bir ortam sundu.⁴⁴ Ayrıca Roma'daki siyasi iç çekişmeler Germen ve Frank topluluklarının imparatorluk sahasına girişlerini kolaylaştırıcı bir etken oldu.⁴⁵ 340 yılında Roma'nın elinde bulunan Kuzey Mezopotamya'ya yönelen II. Şapur'un Osrohene üzerindeki askeri faaliyetleriyle Nisibis ve Amida kuşatmaları sonuçsuz kaldı.⁴⁶ Romalıların buralarda yarım yüzyılı bulan varlıkları bölgenin geri alınmasını zorlaştırdı. Fakat 348 yılında gerçekleşen Singara Savaşı (344-348) Roma-İrân ilişkileri noktasında yeni bir sayfa açtı. Büyük Constantinus'un varislerinden II. Constantius'un (337-361) başında bulunduğu Roma ordusunun, elli yıl boyunca her iki taraf için bir sınır oluşturan Singara'da yaşamış olduğu bozgun bundan böyle Ön Asya'da Roma açısından toprak kayıplarının başladığı yeni bir dönemi beraberinde getirdi. Bu bozgun Kuzey Mezopotamya'nın önemli merkezlerinden Amida'nın 359 yılındaki düşüşünü tetikledi.⁴⁷ İrânlıların Mezopotamya, Armenia ve Kafkasya üzerindeki etkisi artmaya başladı. Roma-İrân sınırlarının tekrar değişmeye başlaması II. Constantius'u endişelendirdi. Germenlere karşı Galia topraklarının istikrarı için çalışan Iulianus'tan yardım talebi yeni bir isyanın fitilini ateşledi.⁴⁸

MS. 360 yıllarından itibaren Orta Asya'dan batıya doğru gerçekleştirilen kitlesel hareketlenmelerin yaşandığı, kavimler göçünün arifesi sayılan bir dönemde gerçekleşen Tisfun Savaşı (363) kavimler göçü karşısında Roma'yı zor durumda bıraktı. Kavimler Göçü adı verilen

⁴¹ Cyril Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 99.

⁴² Grek *sofistler* I. Constantinus'un İseviliği kurnaz bir şekilde çok tanrılı Roma inanç sitemine yakınlaştırdığına inanırlar. Bkz. Brown, *age*, s. 43.

⁴³ Ghirshman, *age*, s. 354.

⁴⁴ Eutropius, *age*, s. 265-273; Philostorgius, "Ecclesiastical History", *History of the Church*, ed. E. Walford, Publisher: Henry G. Bohn, London 1855, s. 458vd.

⁴⁵ Nezahat Baydur, *İmparator Iulianus*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 27vd.

⁴⁶ Grantovski and others, *age*, s. 164.

⁴⁷ Mitchell, *age*, s. 78

⁴⁸ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 36.

bu kavimler hareketi Orta Asya steplerini terk ederek Avrasya'ya doğru yönelen Asya Hun topluluklarının Karadeniz ve Hazar Denizinin kuzey steplerinde yaşayan Alan, Ostrogoth ve Vizigoth topluluklarını Avrupa sahasına doğru itmesi sonucunda gerçekleşmiştir.⁴⁹ Roma'nın iki yüzyıl boyunca barbar topluluklarını Ren ve Tuna çizgisinin gerisinde tutma mücadelesi bu savaştan sonra Roma'yı kavimler göçü karşısında çaresiz bıraktı. Dünya tarihinin ve Geç Antikçağın en önemli olaylarından birisi olan bu göç dalgası günümüz Avrupa siyasi haritasını ortaya çıkarması açısından önemli bir gelişmedir. Kavimler göçüne sebep olan Orta Asya'daki Hun kitlelerinin batıya doğru hareket ettikleri bir dönemde, II. Constantius'un 361 yılında ölümünün ardından *augustus* unvanıyla imparator olarak ilan edilen pagan Iulianus Mezopotamya'ya sefer düzenledi.⁵⁰ II. Şapur'un Kuzey Mezopotamya ve Armenia coğrafyasındaki başarıları ile Suriye ve Cappadocia'ya kadar gerçekleştirmiş olduğu istila ve yağma girişimleri Roma'yı İrân seferine mecbur bıraktı. Sâsânîler dönemi İrân başkenti Tisfun'a (Ctesiphon) büyük bir ordu ve donanmayla giren Iulianus burada tutunamayacağını anlayınca kara yoluyla Dicle'nin doğusundan Adiabane'ye oradan Corduene'ye çekilmek istedi.⁵¹ Fakat ordusunu geri çektiği sırada gerçekleşen bir çarpışmada öldürüldü.⁵² Savaş Roma açısından büyük bir insan kaybına yol açtı.⁵³ Roma'nın bu savaştaki kaybı, arkasından büyük bir toprak kaybını beraberinde getirdi.⁵⁴ İrânlıların Armenia Savaşı'nın (298) ardından uğramış oldukları kaybın aynısını bu defa Roma İrân karşısında yaşamış oldu. Roma'nın son pagan hükümdarı Iulianus'un bir yandan Hristiyanlığa karşı yürütmüş olduğu gereksiz baskılar ve diğer yandan başarısız İrân seferi imparatorluğun iç dinamikleri üzerinde büyük bir tahribata yol açtı.⁵⁵ Bu savaşın getirmiş olduğu olumsuzluklar ve psikolojik çöküntü Roma'nın kavimler göçü karşısında zayıf kalmasına neden oldu.⁵⁶ Savaşın getirdiği yıkım, toprak kaybı ve ödenmek zorunda kalınan ağır tazminatın getirdiği olumsuz atmosfer imparatorluk topraklarına doğru gerçekleşen büyük göç dalgası karşısında Roma'yı savunmasız bıraktı. Asya Hunları Hazar Denizi'nin kuzeyinde bulunan Alan topluluklarını 365 yılında yendiler. Bunun üzerine Alanlar yaşadıkları toprakları terk ederek Don ve Dinyeper arasında yaşayan Ostrogoth sahasına kaydılar. Hunların 370'te Don-Dinyeper sahasına girerek Alan ve Ostrogoth ittifakını yenmesiyle beraber bu topluluklar Dinyeper'i geçerek Vizigoth sahasına girdiler. Dinyeper ve Tuna arasındaki sahada yaşayan Vizigothlar ile bu sahaya giren Alan ve Ostrogothlar başlarında Balamir'in bulunduğu Hun topluluklarına 375 yılında yenildiler. Bunun üzerine bu topluluklar Tuna nehrini geçerek imparatorluk sahasına doluşmaya başladılar.⁵⁷ Bu toplulukların imparatorluk sahasına girdikleri tarih, tarihçiler tarafından Eskiçağın sonu ve Ortaçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilir. Kavimler göçünün Avrupa coğrafyasına en büyük hediyesi Avrupa Hun devletidir. Kavimler göçü sadece Avrupa'yı etkileyen bir olay değildir. Ön Asya üzerinde de büyük tesirler ortaya koymuştur. Kavimler göçünün üç rotasından ikisi Ön Asya'ya dönüktür. Birinci rota Soğdiana (Maveraünnehir) ve Baktria (Toharistan) üzerinden İrân coğrafyasına gerçekleşmiştir. Bu dönemde İrân hükümdarı olan II. Şapur (309-379) 372 yılında başlayan istila girişimlerini 379 yılına kadar büyük bir güç ortaya koyarak engellemeye çalıştı.⁵⁸ Birinci göç rotası üzerinden Soğdiana'ya oradan da Baktria'ya inen Hun kütleleri Kuşan sahası

⁴⁹ Pirenne, *age*, s. 22vd.

⁵⁰ Philostorgius, *age*, s. 483vd. Ayrıca bkz. Maksymiuk, *age*, s. 55.

⁵¹ Dignas ve Winter, *age*, s. 92vd.

⁵² Akşit, *age*, s. 317; Baydur, *age*, s. 117; Norwich, *age*, s. 85.

⁵³ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi II*, çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul 1987, s. 329.

⁵⁴ Eutropius, *age*, s. 275.

⁵⁵ Sozomenus, "Ecclesiastical History", *History of the Church*, ed. E. Walford, Publisher: Henry G. Bohn, London 1855, s. 227-248.

⁵⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 47

⁵⁷ Roberts, *age*, s. 111.

⁵⁸ Hasen Pirneyâ, *İrân-ı Bâstânî*, c. II, Matba'ay-ı Meclis, Tehrân 1927, s. 305, 306.

üzerinde Akhun devletini kurmaya muvaffak oldular.⁵⁹ Akhun devleti Sâsânîler dönemi İrân'ının batıya doğru ilerlemesini durduran en büyük etkidir.⁶⁰ Kavimler Göçünün getirdiği felaketlerle boğuşan Roma, Akhunların doğuda İrânlıları meşgul etmesinden dolayı İrân sınırlarını muhafaza edebilme imkânı buldu. İkinci rota ise Kafkasya üzerinden Ön Asya'ya doğru gerçekleşti.⁶¹ Kafkaslar üzerinden Ön Asya'ya inen Hun kütleleri Sâsânîler dönemi İrân başkenti Tisfun'a kadar büyük yağmalarda bulunduktan sonra 395 yılında IV. Behram (388-399) tarafından Hun kütlelerinin Mezopotamya dışına atılmasıyla son buldu. Fakat bu kütleler Suriye ve Anadolu toprakları üzerinde yağma faaliyetlerine bir dönem daha devam ettiler.⁶²

5. 378 Hadrianapolis (Edirne) Savaşı ve Avrupa Siyasi Haritasının Değişmeye Başlaması

Aslında Ortaçağ'ın başlangıcı için net bir tarih vermek gerekirse bu 378 yılındaki Hadrianapolis (Edirne) Savaşı olmalıdır. Çünkü bu savaş fiili olarak Roma imparatorluğunun çöküşüdür. Ortaçağ'ın başlangıcı olarak: “375 yılında Kavimler Göçü neticesinde Roma'nın doğu-batı olarak ikiye bölünmesi” şeklindeki yaklaşım bir noktada eksik kalmaktadır. Barbar toplulukların imparatorluk sahasına girdikleri 375 tarihinden yirmi sene sonra imparatorluk tam olarak ikiye bölünmüştür. I. Theodosius'un 395 yılında ölümünün ardından imparatorluğun iki idari bölgesi kesin olarak birbirinden ayrılmıştır.⁶³ Dolayısıyla Hadrianapolis Savaşı Roma'nın kaderi üzerindeki en belirgin olaydır. Bu savaş Roma imparatoru Valens'in de dâhil olduğu iki yüz bin Romalının ölümüyle sonuçlanan bir savaştır.⁶⁴ Savaş sırasında Roma ordusunun üçte ikisi imha olmuştur. Bu hezimetin yol açtığı batı sınırlarındaki buhran doğuda Armenia üzerinde 387 bölünmesindeki aslan payının İrân tarafına düşmesini de beraberinde getirdi.⁶⁵ İmparatorluk bünyesindeki bölünmenin batıda ortaya çıkardığı zayıflık 410 yılında Roma'nın Alaric komutasındaki Gothlar tarafından yağmalanmasını beraberinde getirdi ve bu gelişme batıda paganizmin sonunu getiren önemli parametrelerden biri olarak kayıtlara geçti.⁶⁶ MS 450 yıllarına kadar yoğun bir şekilde gerçekleşen bu kavimler hareketi sonucunda Anglo-Saksonların MS. 410 yılında Britannia'ya doluşmasıyla bu coğrafya Roma egemenliğinden çıkmış oldu.⁶⁷ Vandalların İspanya'ya dolmasıyla bu coğrafyanın adı Vandalocia şeklinde ifade edilmeye başlandı. Galia toprakları ise Frankların çoğunluğunu oluşturduğu Germenler tarafından işgal edildi. Orta Avrupa'da yerleşik bulunan Sarmatlar, Gothlar, Gepitler ve Vandallar batıya doğru kaymaya başladılar. Böylece İtalya coğrafyası dâhil Batı Avrupa Sarmat, Ostrogoth ve Vizigoth akınlarına uğradı.⁶⁸ Büyük Vizigoth kütleleri zamanla Galia ve İspanya topraklarına doluşurken, bazı Vandal kütleleri Kuzey Afrika'ya geçerek Kartaca'ya yerleştiler.⁶⁹ Ayrıca Vandal kralı Geiseric'in 455 yılında Roma'yı yağmalaması batının çöküşünün önemli temel taşlarından bir tanesini oluşturdu.⁷⁰ 476 yılında Ostrogothların İtalya

⁵⁹ Khodadad Rezakhani, *ReOrienting the Sasanians: East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, 2017, s. 88.

⁶⁰ Akhun-İrân savaşlarında Romalıların diplomatik faaliyetlerinin de etkisi vardır. Bkz. Josef Marquart, *İrânşahr*, trc. M. Mir Ahmadi, Enteshârât-e Eţţelâ'ât, Tehrân 1994, s. 121.

⁶¹ Auguste Bailly, *Bizans Tarihi I*, çev. Haluk Şaman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1974, s. 38.

⁶² Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 1997, s. 82; Michael Grant, *Roma'dan Bizans'a: İ.S. Beşinci Yüzyıl*, çev. Z. İlgelen, Homer Kitabevi, İstanbul 2000, s. 50.

⁶³ Charles Diehl, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Cevdet R. Yularkıran, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939, s. 12; Grant, *age*, s. 17; Ostrogorsky, *age*, s. 50.

⁶⁴ Cheynet, *age*, s. 31; Pirenne, *age*, s. 23

⁶⁵ Colin McEvedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 10.

⁶⁶ Grant, *age*, s. 26

⁶⁷ Brown, *age*, s. 8.

⁶⁸ Procopius, “de bello Vandalico”, *History of the Wars II*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann, and G. P. Putnam's Sons, London 1916, s. 10, 11.

⁶⁹ Malalas, *Chronicle*, vol. VIII-XVIII, trs. M. Spinka, The University of Chicago Press, 1940, s. 92.

⁷⁰ Grant, *age*, s. 28.

üzerindeki hâkimiyetleri Batı Roma'nın kesin bir şekilde sonunu getirdi.⁷¹ Böylece Roma'nın Avrupa kıtası üzerindeki egemenliği tam anlamıyla son buldu. Bir Dönem Avrupa Hunlarının yardımlarıyla bu topluluklara karşı kendini korumaya çalışan Roma, Avrupa Hun lideri Attila'nın kendisinden önceki Avrupa Hun hükümdarlarının aksine Batı Roma'yı koruyucu fakat Doğu Roma'yı baskılayıcı siyasetini terk etmesinin ardından 476 yılında yıkılıncaya kadar tamamen Hunların ve Ostrogothların insafına bırakılmıştı.⁷² Avrupa'da ortaya çıkan bu görüntünün yenedünyaya iki önemli getirisi olmuştur. Birincisi günümüz Avrupa siyasi haritasının temellerinin atılması bir diğeri de Avrupa'ya doluşan barbar kitlelerin Hristiyanlığı kabulüyle kilisenin yozlaşmaya başlamasıdır ki şimdi ikinci durumun Avrupa coğrafyasına getirisi üzerinde durulacaktır.

6. MS. V. Yüzyıl Avrupa ve Ön Asya'da Hristiyanlık Çağ'ı

Göçebe Barbar yaşam tarzının birleştiği Hristiyanlık, Avrupa'ya yozlaşmış bir kültürü beraberinde getirmiştir.⁷³ Avrupa'nın geneline egemen olan kilisenin yozlaşması da Geç Antikçağın bitimiyle derebeylik sisteminin Avrupa kıtasını etkisi altına almasıyla sonuçlanmıştır. Bu anlamda Geç Antikçağ Hristiyanlığı ile Ortaçağ Hristiyanlığı ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan dinî, kültürel, sanatsal ve siyasi yapı birbirinden ayrı özellikler göstermektedir.⁷⁴ Ortaya çıktıktan sonraki ilk üç yüz yıl zarfında Grek kültür coğrafyası üzerinde gelişim gösteren; Roma ve Kopt kültürüyle yoğrulan Geç Antikçağ Hristiyanlığı etkilerini MS. VII. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.⁷⁵ Bu yüzyıldan sonra Ortaçağların geneline egemen olan Hristiyan Skolastizmini Geç Antikçağ Hristiyanlığından ayrı tutmak gerekir. VI. yüzyılın sonlarına doğru heretik Vizigoth ve Lombard gibi barbar toplulukların Aryanizm'i bırakarak Roma kilisesine bağlanmasıyla beraber Avrupa'da Hristiyanlık açısından yeni bir dönemin önü açılmış oldu.⁷⁶ MS. V. yüzyıl Avrupa'yı istila eden kitlelerin Hristiyanlaştığı, Doğu Roma egemenliği altındaki coğrafyalarda mezhep kavgalarının yaşandığı ve İrân topraklarında Hristiyanlığın yayılmasıyla beraber Mezopotamya'da İrân kilisesinin ortaya çıktığı bir çağ olmuştur. Hem Doğu Roma ve hem de İrân açısından bu yüzyılın siyasi ve sosyal olayları hemen hemen Hristiyanlık temelli tartışmalar etrafında cereyan etmiştir. Erken Ortaçağ şeklinde de ifade edilen zaman diliminin bu ilk yüzyılı teolojik tartışmaların Doğu Roma ve İrân'ı etkisi altına aldığı bir dönem olmuştur. Batıda yaşanan teolojik tartışmalar temel olarak Roma, İskenderiye ve İstanbul Kilisesi arasındaki siyasi ve dini çekişmelerin bir ürünüydü.⁷⁷ Her iki güç de bu yüzyılın ilk yarısında Kavimler Göçü sonucunda ortaya çıkan iki devletle mücadele halinde oldu. Roma, batıda Avrupa Hunlarıyla mücadele ederken, Sâsânî İrân'ı V. yüzyılın sonuna kadar doğuda Akhunlarla uğraşmak zorunda kaldı.⁷⁸ V. yüzyılın dördüncü çeyreğinde İrânlılar Akhunlar karşısında tarihlerinin en ağır yenilgilerinden bir tanesini aldılar.⁷⁹ Sâsânî hükümdarı ve çok sayıda ordu komutanının hayatını kaybettiği bu yenilgi, İrânlıların batıdaki ilerlemelerini tam anlamıyla durdurdu. Bundan böyle İrânlılar ve Romalılar arasındaki sınır VII. yüzyıla kadar Yukarı Mezopotamya, Suriye ve Armenia arasında Dura-Europos,

⁷¹ Bailly, *age*, s. 40.

⁷² Procopius, "de bello Gothico", *History of the Wars III*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann and G. P. Putnam's Sons, London and New York 1919, s. 3, 5. Ayrıca bkz Grant, *age*, 26vd.

⁷³ Agathias, *age*, s. 10. Avrupa'yı istila eden barbar topluluklar Hristiyanlığın, Roma'da *heretik* olarak kabul edilen, *Arianism* mezhebine bağlıydılar. Bkz. Procopius, *Vandalico*, s. 11; Malalas, *age*, s. 103. Konuyla ilgili tetkik çalışma için bkz. Pirenne, *age*, s. 22.

⁷⁴ Buna yakın bilgiler için bkz. Henri Pirenne, *A History of Europe: from the Invasions to the XVI Century*, George Allen and Unwin Ltd, New York 1939, s. 55-66.

⁷⁵ Peter Brown'un bu konuyla ilgili yaklaşımları için bkz. Brown, *age*, s. 35-41, 47.

⁷⁶ Roberts, *age*, s. 133vd.

⁷⁷ Bailly, *age*, s. 41, 42, 43.

⁷⁸ Eliseus, *History of Vartan and the Battle of the Armenians*, trs. C. F. Neumann, The Oriental Translation Fund, London 1830, s. 6; Agathias, *age*, s. 130vd.

⁷⁹ McEvedy, *age*, s. 18.

Nisibis ve Corduene çizgisinde sabitlendi. Hem Roma ve hem de İrân bir yandan kavimler göçünün olumsuz etkileriyle mücadele ederken bir yandan Avrupa ve Ön Asya'yı etkisi altına alan Hristolojik tartışmaları kontrol altına almak için mücadele ettiler. Ön Asya'da Hristiyanlığın yayılması İrân açısından büyük toprak kayıplarını beraberinde getirdi. Hristiyanlığı kabul eden Armenia, Lazica ve İberia krallıkları birer birer İrân'dan koparak Doğu Roma egemenliği altına girdiler.⁸⁰ V. yüzyıldaki İrân hükümdarları Hristiyanlığın Ön Asya'da yayılışını önlemek için yoğun çaba sarf ettikleri gibi İrân Hristiyanlarının mezhebi olarak Doğu Roma'yla bağlarını koparmaya çalıştılar. Bu durum Armenia, İberia, Albania, Lazica ve Mezopotamya coğrafyalarında Mazdeist-Hristiyan çatışmalarını hızlandırdığı gibi Hristiyanlara yönelik büyük katliamları beraberinde getirdi.⁸¹ Böylece Hristiyanlığın Ön Asya'da gelişim göstermesi İrân açısından büyük bir toprak kaybını ve gerilemeyi beraberinde getirmiş oldu. Kilisenin gücünü arttırması, Doğu Roma'da 457 yılından itibaren imparatorların patriklerin elinden taç takmaya başlamalarıyla devam etti.⁸² Artık imparatorlar güçlerini ve meşruiyetlerini ordudan veya senatodan değil kiliseden almaya başladılar. Bir diğer önemli gelişme ise doğu kilisesinin etkisiyle Doğu Roma imparatorluğunun Romalılık özelliğini yitirmeye, yerini Helenleşmeye bırakmış olmasıdır.⁸³ Doğu kilisesinin Yunancayı kullanması ve İncil'in Yunanca yazılması bu etkinin ortaya çıkmasında birincil faktör oldu.

7. MS. VI. Yüzyılda Doğu Roma'nın Avrupa'da Eski Roma'yı Canlandırma Çabalarının Ön Asya'ya Etkisi

VI. yüzyıl Doğu Roma ve İrân açısından parlak bir yüzyıldır. Dolayısıyla bu yüzyıl her iki devlet açısından Geç Antikçağın en parlak dönemini oluşturmaktadır. Sâsânî hükümdarları Kûbâd ve I. Hüsrev dönemindeki ekonomik reformlar ve eski Hind, Grek, Koptik, Semitik ve Süryanca eserlerin Pehleviceye çevrilmesi büyük bir aydınlanma dönemini beraberinde getirdi. Doğu Roma ise VI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Avrupa'nın Germenleşmesini önlemek ve eski Roma uygarlığını bu kıta üzerinde canlandırmak amacıyla yoğun bir mücadele içine girdi.⁸⁴ Gerçekte bunu başarabilecek komutanlara da sahipti. Bu mücadele Kuzey Afrika'yı da içine alacak şekilde genişledi. İtalya, İspanya'nın bir kısmı ve Kartaca ele geçirildi.⁸⁵ 534 yılında Vandal kralı Gelimer, Belisarius'a teslim oldu.⁸⁶ 540 yılında Goth kralı Vitiges'in yenilgisi İtalya'yı tekrar imparatorluğa bağladı. Gothların Doğu Roma'ya karşı direnci Totilla'nın 555 yılındaki yenilgisine kadar devam etti.⁸⁷ İspanya'nın ise küçük bir kısmı 554 yılına kadar tekrar Doğu Roma'ya bağlandı. Doğuda parayla satın alınan bir barış ve batıda akıtılan büyük bir kanla sağlanan bu kazanımlar ortaya çıkan bazı gelişmelerden dolayı kalıcı hale getirilemedi.⁸⁸ Kavimler göçünün etkisiyle Avrasya üzerinden gerçekleşen kitlesel göçler Roma'nın Avrupa kıtası üzerinde dirilmesini ebediyen engelledi. Slav toplulukları, Doğu Roma'nın İtalya ve Kuzey Afrika'daki savaş halinde olmasını fırsat bilerek, Balkanlara akmaya başladılar. Bu göçlere Asya'daki federasyonları Göktürkler tarafından yıkılmış olan Avarlar da eklendi. Roma'nın Avrupa'daki egemenliğine son veren Germen akınlarının ardından ortaya çıkan Slav ve Avar akınları Doğu Roma'nın Avrupa üzerindeki varlığını tehdit etmeye başladı. Bundan böyle imparatorluk toprakları üzerinde Slav krallıklar ortaya çıkacaktı. Doğu Avrupa'nın ve

⁸⁰ Procopius, "de bello Persico", *History of the Wars I*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann and the Macmillan Co., London and New York 1914, s. 97, 137, 533; Malalas, *age*, s. 122.

⁸¹ Sozomenus, *age*, s. 64vd; Elisaeus, *age*, s. 3, 4.

⁸² Ostrogorsky, *age*, s. 56.

⁸³ Diehl, *age*, s. 20.

⁸⁴ Roberts, *age*, s. 124

⁸⁵ Procopius, *Gothico*, 153; Procopius, *Vandalico*, 377vd.

⁸⁶ Diehl, *age*, s. 30; Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London 2009, s. 170.

⁸⁷ Pirenne, *age*, s. 67. Totilla'dan sonra Gothlar Teias öncülüğünde Romalılara karşı savaşı devam ettirdiler fakat yenilerek dağıldılar. Bkz. Agathias, *age*, s. 9.

⁸⁸ Haldon, *age*, s. 48.

Balkanların Slavlaşması Geç Antikçağın önemli parametrelerinden birisini oluşturmaktadır. Ön Asya'da doğu sınırlarını Akdeniz ve Karadeniz'e dayandırmak isteyen İrânlıların çabalarından dolayı, güçlerinin büyük bir kısmını Mezopotamya'ya kaydırmak zorunda kalan Doğu Roma Avrupa üzerindeki kazanımlarını devam ettiremedi. Ön Asya'da İrânlılarla yapılan Lazica Savaşları'nın devam ettiği bir dönemde Langobardlar (Lombardlar) 568 yılında İtalya'ya girdiler.⁸⁹ Ardından Doğu Romalıların Mezopotamya'da İrânlılarla savaş halinde oldukları bir dönemde, Vizigothlar 584 yılında Cordoba'yı ele geçirerek Doğu Roma'nın İspanya'daki varlığına son verdiler. Doğu Roma'nın Ön Asya'daki kazanımlarını koruma adına Sâsânîlere karşı vermiş oldukları savaşlar Avrupa'daki kazanımlarına büyük bir darbe vurdu. Bu da yetmezmiş gibi doğudaki savaşlar Doğu Roma'yı Balkanlara yerleşmeye çalışan Slav topluluklarına karşı savunmasız bir hale getirdi. Doğu'da da İrânlılara karşı önemli kayıplar veren Doğu Roma, 590 yılında gerçekleşen Sâsânî iç savaşından dolayı bu kayıplarını telafi edecek önemli bir fırsat yakaladı.⁹⁰ Avrupa'da Roma varlığının kesin bir şekilde çöküşü ve bu boşluğun Germen, İskandinav ve Slav kökenli topluluklar tarafından doldurulmaya başlaması, bu kıta açısından Geç Antikçağın sonuna doğru yaklaşıldığını göstermektedir. Bütün bu gelişmelere rağmen Avrupa'da Roma'nın tekrar canlandırılma çabasının başarısızlıkla sonuçlanmasının nedeni Roma'nın çekirdek orta sınıfının dağılması olarak görülmektedir.⁹¹ Bu sınıfın çöküşüyle beraber yağmalardan korunmaya çalışan zenginlerin etrafı korunaklı şatolarına çekilmeleri yeni bir dönemin başlamasına neden olacaktı.

8. MS. VII. Yüzyıl Ön Asya'da İrân İstilas ve Günümüz Doğu-Batı Sınırının Ortaya Çıkışı

Geç Antikçağın bu büyük iki gücünün son kapışması VII. yy'ın ilk çeyreğinde cereyan etti.⁹² MS. 602 yılında Doğu Roma'da tesis edilen istibdat döneminden bir yıl sonra başlayan ve fiili olarak 25 yıl sürerek 630 yılında sonlandırılan bu savaşlar Geç Antikçağın son büyük kapışması olarak görülür.⁹³ Bu dönem içerisinde Sâsânîler, Perslerin batıda ulaştığı sınırlara ulaşma fırsatı buldular. Sâsânîlerin batıda ulaştığı sınırlar günümüz doğu-batı sınırlarının aynısı olması açısından da önemli bir gelişmedir. Sâsânîler dönemi İrân'ı bu sınırlara ancak 298 Armenia Savaşı'ndan 321 yıl sonra ulaşabildiler. Günümüzdeki doğu-batı sınırları, Sâsânîlerin Doğu Roma karşısında ulaştığı en geniş sınırlardır. Doğu Roma ve Sâsânîler arasındaki savaşların devam ettiği Herakleios dönemi, Ostrogorsky'nin tabiriyle "Ortaçağ Bizans tarihinin" başlangıcını oluşturur.⁹⁴ İki taraf arasında çeyrek yüzyıl boyunca devam eden savaşlar Geç Antikçağın bitişini beraberinde getirmiştir. Batılı tarihçilerin ifadesiyle 614 yılında İrânlılar tarafından ele geçirilen Kudüs, Antikçağın izlerini içinde barındırdığı bütün anıt ve mimarisini kaybederek Ortaçağlardaki görüntüsüne büründü.⁹⁵ Bu istila Ön Asya'da sadece Kudüs'ün değil aynı zamanda bütün Mezopotamya, Suriye, Mısır ve Anadolu'nun sosyal ve sanatsal anlamda Antikçağ karakterini kaybetmesini beraberinde getiren yağma ve yıkımlara sahne oldu. Bununla beraber bu savaşların ardından hem Doğu Roma ve hem de Sâsânîler siyasi, idari, askerî, iktisadi ve sosyal açıdan büyük bir buhranın içerisine düştüler. Savaşlar iki taraf açısından büyük bir yıkımla ve insan kaybıyla sonuçlandı. Bu savaşlar Geç Antikçağın genelinde doğu-batı arasındaki savaşların odağında olan Roma-İrân savaşlarının son halkasını teşkil etti. Sâsânîlerin bu istila sonucunda elde ettikleri büyük

⁸⁹ Bailly, *age*, s. 108.

⁹⁰ McEvedy, *age*, s. 26; Haldon, *age*, s. 48.

⁹¹ Grant, *age*, s. 39, 40.

⁹² Cheynet, *age*, s. 48vd.

⁹³ Mitchell, *age*, s. 449

⁹⁴ Ostrogorsky, *age*, s. 79. Bizans tarihçileri bu konuda farklı düşünürler. Mesela C. Diehl, (1939: s. 10), ve T. Gregory (2008: s. 54) Bizans tarihinin başlangıcı olarak İstanbul şehrinin inşa edildiği MS. 330 tarihini esas alırlar.

⁹⁵ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Vekilliği Neşriyatı, Ankara 1943, s. 249; Bailly, *age*, s. 123vd.

kazanımlar, İrânlı generallerin ihtiraslarının ve kendi aralarındaki çekişmelerinin kurbanı oldu. Sâsânî Devletinin savaşlar sırasındaki en büyük eksiği iktidarda diplomatik bir zekâyâ sahip, ileri görüşlü bir hükümdara sahip olmayıştıydı. Ülkesinin kazanımlarını kendi ihtiraslarına feda edebilecek kadar cahil bir karaktere sahip olan II. Hüsrev (591-628), İrânlıların çeyrek yüzyılda elde etmiş oldukları kazanımları siyasi itibarını korumak adına hebâ etti. 628 kanlı darbesiyle biten görünürdeki bu ihtişamlı devre, 628 ve 633 yılları arasında on bir hükümdar değişikliğiyle biten buhranlı bir dönemi beraberinde getirdi. Batıda ise Herakleios ile beraber Doğu Roma Bizanslaşma sürecine girdi.⁹⁶ İrân zaferinden sonra Latince resmi dil olmaktan çıkarıldı ve yerine Grekçe resmi dil olarak ilan edildi. Geç Roma ve erken Doğu Roma hükümdarlarının kullandığı *augustus* ve *caesar* unvanları terk edilerek Yunan krallarının kullandığı *basileus* unvanı tercih edildi.⁹⁷ İmparatorluğun Roma karakterinin yerini Helenleşmeye bıraktığı Herakleios dönemi batıda tam olarak Geç Antikçağın bitişi olarak kabul edilmelidir. Eski Roma uygarlığının Geç Antikçağlardaki dönüşümü böylece tamamlanarak yerini yeni bir döneme bırakmıştır.

9. İslâm'ın Ortaya Çıkışı ve Geç Antikçağın Sonu

Ön Asya'da İslâm'ın ortaya çıkışı Herakleios'un iktidara geldiği MS 610 yılına denk gelmiştir. İslâm'ın ortaya çıkışı bu dönüşümlerini tamamlamak üzere olan Eski Roma ve *Aryanam* uygarlıklarının sonunu getirmesi açısından bu dönemin sonundaki en önemli gelişmedir. Çeyrek yüzyıl boyunca Doğu Roma'yla savaşan ve bütün enerjisini tüketen İrân kolay bir şekilde İslâm'a teslim oldu. Doğu Roma ise Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika topraklarıyla Küçük Asya'nın önemli bir kısmını kısa bir zaman içerisinde Müslümanlara bıraktı.⁹⁸ İslâm'ın Geç Antikçağın sonlarında ortaya çıkışı Ön Asya'da hem Arap paganizminin ve hem de İrân'ın dülizme teslim olan dinlerinin sonunu getirdi. İslâm'ın Ön Asya, Kuzey Afrika ve Orta Asya'da yayılma hızı ve yayılma rotasının Manihaizmle benzerliği de ayrıca ilginç bir konuyu teşkil etmektedir. Ortaya çıktığı andan itibaren yetmiş yıl gibi bir zaman zarfında Atlas Okyanus'undan Hint Okyanusuna kadar dayanan İslâm dini⁹⁹, bir zaman sonra Büyük Okyanus'a kadar ulaşmıştır. İslâm'ın ortaya çıktığı dönemin Geç Antikçağın Doğu Roma ve Sâsânî gibi iki yorgun imparatorluğunun siyasi ve iktisadi açıdan yıprandıkları ve eski ihtişamını kaybettikleri bir geçiş dönemine rastlaması da önemli bir rastlantıdır. İslâm'ın ortaya çıkarak eski dünyanın, Hristiyanlık, Manihaizm ve Mazdeizm gibi tek tanrıcı inanç sistemleri tarafından ortadan kaldırıldığı pagan mirasının üzerinde hızlı bir şekilde yayılması artık Geç Antikçağın sonu olarak kabul edilebilir. İslâm'ın ortaya çıkışı ve Ön Asya ile Kuzey Afrika'daki yayılışı Geç Antikçağın kesin olarak bitişi için esas alınabilir. İslâm'ın ortaya çıkışı ve dünya üzerinde kısa bir zaman içerisinde yayılmasının ardından Ön Asya eski Ön Asya değil, Akdeniz havzası da eski Akdeniz havzası değildir. Ön Asya tarihi araştırmaları bağlamında Geç Antikçağın bitişi için kesin olarak bir tarih verilmesi istenirse eğer bu tarih MS 652 yılı olabilir. Bu tarih son Sâsânî hükümdarı III. Yezdegerd'in (634-652) öldürüldüğü ve Sâsânîlerin kesin olarak tarih sahnesinden çekildikleri tarihtir. Bu olay Ön Asya tarihi açısından önemli bir gelişme olmakla beraber Ön Asya'da yeni bir dönemin başlangıcını teşkil eder. Ayrıca bu tarih batıda Doğu Roma'nın Bizanslaştığı döneme de tekabül etmektedir. Bundan böyle Geç Antikçağlarda doğu-batı savaşlarının odağında yer alan İrânlıların yerinde artık Müslüman Arapları görmekteyiz. Türklerin Ön Asya'ya gelmelerine kadarki yaklaşık beş yüz yıl boyunca doğu-batı arasındaki savaşlar, Bizans-Arap savaşları olarak karşımızda durmaktadır. Bu dönem de akademik anlamda Orta Ortaçağ adı verilen dönemi oluşturmaktadır.

⁹⁶ McEvedy, *age*, s. 28.

⁹⁷ Vasiliev, *age*, s. 253.

⁹⁸ Diehl, *age*, s. 48vd

⁹⁹ Pirenne, *age*, s. 469

Sonuç

Geç Antikçağın tarihi sınırlarıyla ilgili olarak yapılan değerlendirmelere ek olarak, bu döneme Ön Asya tarihi araştırmaları kapsamında bakıldığında, adı geçen dönemin yaklaşık yedi yüz beş yıllık bir zaman diliminden oluştuğu söylenebilir. Bu dönem Roma'nın Avrupa, Afrika ve Ön Asya üzerindeki vaziyetiyle, İrân coğrafyası üzerinde hüküm süren ve Roma'nın en büyük rakipleri olan Parth ve Sâsânî devletlerinin Ön Asya üzerindeki varlığı üzerinden değerlendirilmesi, Geç Antikçağ için daha kapsayıcı bir sınır belirlenmesine olanak sağlar. Bu dönemin sınırlarını belirlerken sadece Roma tarihi üzerinden veya sadece Ön Asya tarihi üzerinden yapılacak bir değerlendirme yetersiz kalacaktır. Roma'nın Avrupa'daki vaziyeti üzerinde Ön Asya'da meydana gelen birçok olayın belirleyici bir etkisi bulunmaktadır. Geç Antikçağın önemli olaylarının tespiti yapılırken bu olayların sırasıyla şunlar olduğu görülür. Roma'nın Helenistik krallıkları yıkarak Ön Asya'ya yerleşmesi. Ön Asya'nın İrânlılar ve Romalılar arasında bölüşülmesi. Roma ve Parth arasında cereyan eden Carrhae Savaşı'yla iki ezeli rakip arasında bitmek bilmeyen savaşların başlaması. Ön Asya'nın Roma'nın elindeki kısımlarında Hristiyanlığın ortaya çıkışı ve Roma paganizmiyle mücadelesi. MS. II. yüzyılda İrân Mezopotamya'sının üç defa Romalılar tarafından işgali. Batı Germenlerinin Roma sahasına yönelik istila faaliyetlerinin sonucunda Roma'nın içine düşmüş olduğu III. yüzyıl buhranı. Aynı yüzyıl içerisinde Ön Asya'da Sâsânîlerin ortaya çıkması ve doğu sınırlarının batıya doğru kaymaya başlaması. IV. yüzyılın başlarında Roma'nın Hristiyanlığı resmen kabulü ve Roma paganizminin terki. Aynı yüzyılda başlayan Doğu Germenleri, Alanlar ve Hunların Roma coğrafyasına yönelik istila faaliyetleri ve Ön Asya'da gerçekleşen Roma-İrân mücadelelerinin bu istila faaliyetleri üzerindeki etkisi. V. yüzyılda meydana gelen Hristolojik tartışmaların, Hristiyanlar arasındaki mezhebi bölünmelerin, Roma ve İrân coğrafyası üzerindeki siyasi ve sosyal gelişmeler üzerindeki etkisi. Aynı yüzyıl içerisinde Batı Roma imparatorluğunun tarih sahnesinden çekilmesi. VI. yüzyılda Doğu Roma'nın Avrupa üzerinde eski Roma mirasını tekrar canlandırma çabaları ve Germen krallıklarıyla gerçekleştirilen savaşlar. Aynı yüzyılda Ön Asya'da Sâsânî yayılcılığı ve bu faaliyetlerin Avrupa üzerindeki Doğu Roma yayılcılığına etkileri. VII. yüzyılın ilk yarısında Geç Antikçağın iki süper gücünün son kapışması ve Sâsânîlerin eski Pers sınırlarına ulaşmaları. İslâm'ın ortaya çıkışı ve Sâsânî devletinin tarih sahnesinden çekilmesi. İslâm'ın ortaya çıkışıyla Doğu Roma'nın Ön Asya ve Afrika üzerindeki egemenliğinin bitişi. Aynı dönemde Doğu Roma'nın siyasi, idari ve sosyal anlamda Latin karakterini terk ederek yerini Yunan karakterine devretmesi. İslâm'ın ortaya çıkışından sonra Geç Antikçağ adını verdiğimiz geçiş döneminin sona erdiğini görmekteyiz. Dolayısıyla İslâm'dan sonraki Ön Asya farklı bir Ön Asya, Akdeniz havzası farklı bir havzadır. Batı Roma yıkılmış, Doğu Roma ise Latin vasfını yitirmiştir. *Aryanam* uygarlığı da tarih sahnesinden çekilmiş ve dünya üzerinde yeni bir dönem başlamıştır. Dolayısıyla bu gelişmelerden hareketle, Geç Antikçağın MÖ. 53 yılında başladığı ve MS. 652 yılında bittiği, Roma-İrân ilişkileri bağlamında kabul edilebilecek en mantıklı tarihi sınırları oluşturmaktadır.

Kaynakça

- ADENEY, Walter F., *From Christ to Constantine: Christianity in the First Three Centuries*, Sunday School Union, London 1884.
- AKŞİT, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- APPIANUS, *Appian's Roman History II*, trs. Horace White, Harvard University Press, London 1912.
- APPIANUS, *Appian's Roman History III*, trs. Horace White, Harvard University Press, London 1964.

- ARRIANUS, *The Anabasis of Alexander*, trs. E. J. Chinnock, Publisher: Hodder and Stoughton, London 1884.
- AGATHIAS, *The Histories (Historiae Byzantinae)*, trs. J. D. Frendo, Walter de Gruyter, Berlin and New York 1975.
- BAILLY, Auguste, *Bizans Tarihi I*, çev. Haluk Şaman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1974.
- BARTHOLD, W., *Türkistan'ın Kültür Tarihi*, çev. Gülnisa Aynakulova, Astana Yayınları, Ankara 2022.
- BAYDUR, Nezahat, *İmparator Iulianus*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.
- BROWN, Peter, *Geç Antikçağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- CANEPA, Matthew P., *The Two Eyes of the Earth*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London 2009.
- CHEYNET, Jean-Claude, *Bizans Tarihi*, çev. İsmail Yerguz, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.
- DEHEKİ, Mahmûd C., *Târîh-i Siyâsî Eşkâniyân I*, Merkez-i Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tehrân 2014.
- DIAKONOFF, Mikhail M., *Eşkâniyân*, trc. K. Keşâverz, Enteshârât-e Peyâm, Tehrân 1972.
- DIEHL, Charles, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Cevdet R. Yularkıran, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.
- DIGNAS, Beate - Engelbert Winter, *Roma and Persia in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- ELISAEUS, *History of Vartan and the Battle of the Armenians*, trs. C. F. Neumann, The Oriental Translation Fund, London 1830.
- EUTROPIUS, *Roma Tarihinin Özeti (Breviarium Historiae Romanae)*, çev. Ç. Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.
- FREEMAN, Charles, *Aegyptos, Yunan ve Roma: Antik Akdeniz Uygarlıkları*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2010.
- FRYE, Richard Nelson, *The Heritage of Persia*, Weidenfeld and Nicolson, London 1962.
- FRYE, Richard Nelson, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1984.
- GIBBON, Edward, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi II*, çev. Asım Baltacıgil, B/F/S Yayınları, İstanbul 1987.
- GHIRSHMAN, Roman, *Îrân ez Agâz tâ Eslâm*, trc. M. Mu'în, Şirket-i İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tehrân 1971.
- GRANT, Michael, *Roma'dan Bizans'a: İ.S. Beşinci Yüzyıl*, çev. Z. İlkelen, Homer Kitabevi, İstanbul 2000.
- GRANTOVSKI, E. A and others, *Tarih-i Îrân ez Zemân-i Bâstân tâ Emroz*, trc. K. Keşâverzî, Puyesh, Tehrân 1980.
- GREGORY, Timothy E., *Bizans Tarihi*, çev. Esra Erment, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

- GÜNALTAY, Şemseddin, *İran Tarihi: Eskiçağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1948.
- HALDON, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- HEEREN, A. H. L., *A Manual of Ancient History*, D. A. Talboys, Oxford 1829.
- HERODIAN, *History of His Own Times*, trs. J. Hart, Printed for the Author, and sold by T. Waller, T. Payne and R. Dodsley, London 1749.
- KAÇAR, Turhan, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İran ve Roma", *Doğubatu Düşünce Dergisi*, C.II, S. 61, Yıl 2012, s. 153-180.
- KAÇAR, Turhan, "Geç Antikçağ Tartışmaları ve Bir Revizyon Önerisi olarak "Birinci Bin Yıl", *Cedrus*, C. 6, S. 519, Haziran 2018, s. 519-534.
- LENDERING, Jona, *Roma Mermer Şehir*, çev. Burak Sengir, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- LUKONIN, V. G., *Tamaddun-i İrân-ı Sâsânî*, trc. 'Înâyetullâh Redâ, Bungâh-i Tercüme ve Neşr-i Ketâb, Tehrân 1971.
- MAKSYMUK, Katarzyna, *Geography of Roman-Iranian Wars: Military Operations of Rome and Sasanian Iran*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce 2015.
- MALALAS, *Chronicle*, vol. VIII-XVIII, trs. M. Spinka, The University of Chicago Press, 1940.
- MANGO, Cyril, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- MARQUART, Josef, *İrânşahr*, trc. M. Mir Ahmadi, Enteshârât-e Eţţelâ'ât, Tehrân 1994.
- McEVEDY, Colin, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- MEŞKÜR, Cevâd, *İrân der Ahd-i Bâstân*, Çape Golşen, Tehrân 1984.
- MITCHELL, Stephen, *A History of the Later Roman Empire, AD 284-641*, Wiley Blackwell, Oxford 2015.
- MOMMSEN, Theodor, *The Provinces of the Roman Empire: from Caesar to Diocletian I*, Charles Scribner's Sons, New York 1887.
- MOSSE, Claude, *Büyük İskender*, çev. N. Yiğitler, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2005.
- DAMASCUS, Nicolaos of, *The Life of Augustus*, trs. C. M. Hall, Johns Hopkins University Press, 1922.
- NORWICH, John J., *Bizans I: Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- PIRENNE, Henri, *Mohammed and Charlemagne*, trs. B. Miall, George Allen and Unwin Ltd, London 1939.
- PIRENNE, Henri, *A History of Europe: from the Invasions to the XVI Century*, George Allen and Unwin Ltd, New York 1939.
- PİRNEYÂ, Hasen, *İrân-ı Bâstânî*, c. II, Matba'ay-ı Meclis, Tehrân, 1927.

- PHILOSTORGIUS, “Ecclesiastical History”, *History of the Church*, ed. E. Walford, Publisher: Henry G. Bohn, London 1855, s. 429-528.
- PROCOPIUS, “de bello Persico”, *History of the Wars I*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann and the Macmillan Co., London and New York 1914, s. 1-259.
- PROCOPIUS, “de bello Vandalico”, *History of the Wars II*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann, and G. P. Putnam’s Sons, London 1916, s. 1-209.
- PROCOPIUS, “de bello Gothico”, *History of the Wars III*, ed. H. B. Dewing, William Heinemann and G. P. Putnam’s Sons, London and New York 1919, s. 1-237.
- RE’ÎSNEYÂ, Rahim, *Azerbâycân der Seyri Târîh-i Îrân*. c. I, İntişârât-ı Nîmâ, Tehrân 1989.
- REZAKHANI, Khodadad, *ReOrienting the Sasanians: East Iran in Late Antiquity*, Edinburgh University Press, 2017.
- ROBERTS, John M. *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2015.
- SOZOMENUS, “Ecclesiastical History”, *History of the Church*, ed. E. Walford, Publisher: Henry G. Bohn, London 1855, s. 1-428.
- STRABON, *The Geography of Strabo*, Vol. I, trs. H. C. Hamilton, Henry G. Bohn Publishing, London 1854.
- TACITUS, *Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri (De Origine et Situ Germanorum)*, çev. M. Hatapkapulu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.
- TREADGOLD, Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, 1997.
- VASILIEV, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, çev. Arif Müfid Mansel, Maarif Vekilliği Neşriyatı, Ankara 1943.

Summary

This study purposes to make some contributions to the discussions on the temporal and spatial boundaries of Late Antiquity. There are some features that make, as a transition period Late Antiquity politically, administratively, religiously and socially dissimilar from Antiquity and the Middle Ages. Depending on those features belonging to the Late Antiquity, the boundaries of this period can be defined. Western historians take into consideration of the political and administrative transformations of Rome in Late Antiquity while determining the boundaries of this period. As a result of the invasions that Europe faced, Rome's collapion on the European continent and its loss of dominance over the Mediterranean basin are the two most significant parameters for historians. While determining the borders of Late Antiquity, the presence of Rome in Pre-Asia must also be taken into account. On Roman history, the political developments that took place in Pre-Asia had crucial influences. Considering the important events that took place in Late Antiquity, it is seen that this period had two significant weight points. The first one was Europe and the second one was Pre-Asia. In this sense the presence of Rome in Europe and the presence of Iran in Pre-Asia had an significant place. In the context of Roman and Iranian relations, after Rome started to settle in Pre-Asia, important political, religious, military and social developments of Late Antiquity emerged. The struggle between Rome and Persia left its mark on the whole of Late Antiquity. The Battle of Carrhae, which took place in 53 B.C. was the most serious event between these two powers, that became two bordering states in the first century B. C. Hence this date can be taken as a milestone for Late Antiquity. This war ended the rule of *the first triumvirate* in Rome. Then the civil war of Rome started and *the rule of the second triumvirate* emerged. This period also ended through a civil war and a transition from a republic to an empire was ensured in Rome. This period had taken its place in history as the *principatus* period. The chain of events that triggered all these developments started with the Carrhae War. Then, over the regions under the Roman rule in Pre-Asia, Christianity was emerged and Rome gave a great struggle against the pagan cult. Along with the Christianity, the monotheistic belief systems such as Mazdeism and Manichaeism in Pre-Asia forced the pagan cults of Rome and Iran to monotheism. Late Antiquity was a period that resulted a victory of monotheism over pagan cults. The Iranian-origin Parths' in Pre-Asia, after the Treaty of Randeia in 64 A. D., entered a period of regression against Rome, at the same time caused Mesopotamia's occupation the IIth century by Rome three times. Attempts to invade the Roman geography by the West Germans in the IIIth century halted the expansion of Rome towards the east in this period. Furthermore, in this period the emergence of the Sassanid Empire in Iran left Rome in a difficult situation. In this century, not only no Roman emperor who organized an expedition to Iran could return to his country alive and also some of them were taken as captives by the Iranians as well. The tetrarchy system, which was created with the beginning of the period called *dominatus* at the end of the century, led the recovery of Rome and the Armenia War of 298 brought with it a brilliant half-century period in which the Roman-Iranian borders expanded in favor of Rome. That bright period was also a period for Rome in which the victory of Christianity against Roman paganism was experienced. The Iranians, who recovered in the second half of the IVth century, continued to be dangerous to Rome. In 363 the defeat that Rome experienced against the Iranians, left Rome in a very hard position against the Migration of Tribes, started in the second half of this century. This defeat was followed by the rout of Hadrianopolis in 378. These wars affected Rome deeply as crucial political and military events of Late Antiquity. Western and Eastern Rome, which was divided into two administrative regions during the Tetrarchy (Tetrarchy) period, became politically disconnected from each other. The Migration Period gave rise to the emergence of today's European political map. The wars in Pre-Asia Minor, where sometimes Rome or sometimes Iran were victorious, resulted with the fixing of the east-west borders on the Euphrates. Furthermore the Migration Period conduced to reveal two Hun states, one in Europe and the other in the east of Pre-Asia, which would trouble both Rome and Iran. During the Vth century, both powers conduced to stop the wars between Rome and Persia. Aforementioned century was a period that the Christianological debates influenced Rome and the church of Iran emerged. The spread of Christianity over the Iranian geography brought about the joining of Armenian, Lazican and Iberian geographies to Eastern Rome by splitting from Iran. Hereby, Iran had not only suffered great territorial losses, but also tried to suppress the Christian-Mazdeist conflicts in a bloody way that emerged on its own territory. This century also saw the Goth invasion, which brought about the downfall of Western Rome. In the VIth century, Eastern Rome attempted to revive the ancient Roman heritage over Europe. During this period, Iran tried to increase its gains on the Pre-Asia and the Caucasus. For both sides, aforementioned century was the heyday of Late Antiquity. Yet, Eastern Rome's efforts for reviving ancient Rome in the second half of the century were interrupted by Slav and Avar campaigns in the west and the Iranian wars in the east. Eastern Rome began to lose its territory in Western Europe and the Lombard invasion of Rome in 568 became a symbol of the end of this period. Due to the Iranian civil war of 590 that happened at the end of the century, Iranians lost their gains that belonged to this century. The VIIth century saw the last great fight of the two superpowers of Late Antiquity. The wars that started in 603 A. D. were ended virtually in 628 and officially in 630. Throughout these wars, the Sassanids had an opportunity in reaching the old Persian borders. These borders, the Sassanids reached in the west that formed today's east-west borders was also a crucial development. Furthermore, these wars were enough to exterminate all the energies of both powers. Islam, that emerged in 610 in the meantime of the wars continued, not only definitively annihilated the ancient Iranian civilization in 652, but ended the domination of the Eastern Romans over Pre-Asia and North Africa as well. Therefore, it is possible to accept the emergence of Islam as the end of Late Antiquity. This period was also a period that Eastern Rome left its Latin character to Greek character. Therefore this century in which Eastern Rome became Byzantine, Islam spread throughout Pre-Asia and North Africa and Aryanam civilization disappeared from the stage of history, can be considered as the end of Late Antiquity. To give about an exact date, the year 652 A. D. , that the Sassanid State officially ended, can be taken as the end of Late Antiquity.